

КОНЦЕПТ «СВІЙ - ЧУЖИЙ» У ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДЕФІНІЦІЯХ

Т.В. Кузнцова

У цій статті розглядається феномен «свій» - «чужий» з лінгвокультурологічного погляду.

Як слушно зазначає Ю. Степанов, протиставлення «свій – чужий» пронизує всю культуру і є одним із головних концептів будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття [1, 473]. Тому ця опозиція є базовою для різноманітних наук, зокрема філософії, культурології, філософії, соціології, психології тощо, які розглядають її в різноманітних аспектах. Так, у філософському дискурсі закладено основи цього концепту, формулюється його основне визначення. З психологічної точки зору досліджуються особливості міжособистісного і міжгрупового сприйняття навколишньої дійсності. У культурології протиставлення «свій – чужий» використовується при аналізі діалогу різноманітних культур. У соціологічному аспекті - досліджується при диференціації суспільства, взаємостосунках різних соціальних груп.

Ця проблема не є новою і в мовознавчих студіях. У лінгвосеміотиці, когнітивній, етно- та психолінгвістиці, дискурсології ця опозиція вивчається з точки зору семіотичного та асоціативного моделювання, концептуального й текстово-інтерпретаційного аналізу, когнітивного тестування, дискурсивного проектування тощо (К. Леві-Стросс, Ю.М. Лотман, О.Б. Пеньковський, Т.В. Резанова, О.О. Селіванова, Ю.С. Степанов, В.М. Топоров, О.М. Трубачов, Т.В. Цив'я, А.К. Байбурін та ін.). Проте до сих пір однозначно не вирішеною залишається проблема визначення обсягу та змісту самих понять «свій» – «чужий», що й зумовило *актуальність* нашої розвідки. *Метою* нашої статті є дослідження концепту «свій - чужий» у наукових розвідках.

Так, «Словник слов'янської міфології» [2] концепт «свій – чужий» подає як одну з основних семантичних опозицій у народній культурі, яка співвідноситься з такими ознаками, як «гарний – поганий, праведний – гріховний, чистий – нечистий, живий - мертвий, людський – нелюдський (звірячий, демонічний), внутрішній – зовнішній»¹. З позицій етноцентризму позитивно оцінюється лише свій простір: саме йому властиві «правильний» устрій життя, «людська» мова і праведна віра.

Витоки оцінки «чужих» як ворогів сягають архаїчних вірувань про те, що всі люди, які не належать до найближчого співтовариства, є представниками іншого світу і володіють надприродними властивостями. До «чужих» свідомо відносяться нелюди (демонічні істоти, тварини), люди «ззовні» (інородці, люди іншого соціального походження і положення, мандрівники).

Ознаки «чужості» могли набувати і члени свого колективу (сім'ї, громади), становлячись таким чином «чужими серед своїх». Ними ставали люди, які володіли езотеричними знаннями або вміннями (знахарі, мельники, ковалі), які змінювали свій соціовіковий (молодята) чи соціальний (рекрути) стан або виконавці певних ритуальних ролей (ряжені).

Зарахуванню людини до «чужих» могли сприяти фізичні вади (сліпота, німота, глухота) або так звані okazіональні фактори (період після пологів у жінок).

Як вияви «чужості» сприймається й відхилення від загальноприйнятих норм поведінки, що загрожує благополуччю соціуму в цілому і потребує негайного

¹ З останньою ознакою пов'язані уявлення про «свій» та «чужий» простір, який представляє собою сукупність концентричних кіл, у центрі яких знаходиться людина та її рідне оточення (наприклад, людина – двір – село – поле – ліс). Ступінь «чужості» виникає по мірі віддалення від центру, коли «свій» простір через ряд кордонів переходить у «чужий».

виправлення (пор. форми символічного покарання «нечесної» нареченої або людей, які порушили заборону копати землю і ставити огорожу до свята Благовіщення).

Приналежністю до сфери «чужого» визначається у народній традиції статус гостя, жебрака-мандрівника, священника, чаклуна, що виявляється в особливому ставленні до них «своїх» [2].

З етимологічної точки зору, існує декілька гіпотез щодо походження слів «свій» та «чужий». Так, Е. Бенвеніст, аналізуючи індоєвропейські слова, приходиться висновку, що поняття «свій» (яке походить від індоєвропейського кореня *sue- // *suo-, що має подвійне значення «сам, себе» і «свій») насамперед пов'язане з усвідомленням кровної спорідненості деякої групи людей (роду, клану), в межах якої людина одночасно усвідомлює себе «вільною від народження», «вільною за народженням» і протиставляє себе «іншим» - «чужим, ворогам, рабам» [3, 218].

За етимологічним словником М. Фасмера, *свій* позначає «власний, особливий, особистісний, окремих, той, що має собі – істоту, сутність»; *чужий* є запозиченням із готської мови і походить від *tjudъ* – «народ» [4, 582-583].

Ю. Степанов у словнику «Константы. Словарь русской культуры» зазначає повну відповідність етимології та історії цього концепту за даними найдавніших письмових текстів, де поняття «свій» асоціюється з такими категоріями, як «свій клан», «свій народ», «своє плем'я». Щодо поняття «чужий» автор, аналізуючи його походження, приходиться висновку, що «як і в інших європейських та індоєвропейських культурах, концепт «чужий» і відповідне йому слово в російській мові відносяться до «не свого», «стороннього» і «далекого» у сфері народу, звичаю чи вдачі. Пор., за Далем: *чужой дом, чужое дело, чужая сторона (страна); он чуж, чужд этому делу; не чуж я вашему горю*. І так само, як латинське, французьке та ін., цей концепт пов'язується з поняттями «дивини», «незвичайності»: *Чужия дела творятся* - «дивні справи». Проте одне із значень слова *чужий* вказує на його найдавніший концептуальний склад – «який не має, не знає свого роду»: *чужь чуженин, чужень* – «одинокий сирота» (Даль, III, 613) [1, 483-484]. Разом з тим в російській культурі, на думку Ю. Степанова, є дві особливості щодо походження даного концепту. З одного боку, слово «чужий» є спорідненим концепту «чудо», яке розглядається «як явище, не з'ясоване природним порядком речей» [Там само, 484]. З іншого боку, цей концепт співпадає з іменем одного народу – Чудь, який проживав на теперішній території Північно-Східної Росії (район Чудського озера, деяких частин Новгородської та Псковської областей, Карелії і, можливо, Фінляндії [Там само]). Саме ця гіпотеза підтверджується двома аргументами: по-перше, представники іншого народу сприймалися як чужі, тому їх найменування стало сприйматися у значенні «чужий, чуждий» - «який відрізняється від своїх, від нас»; а по-друге, народи, які заселяли крайню Північ, сприймалися у той час як племена чаклунів, (рос.) кудесников (а (рос.) *кудесник* знаходиться в семантичній близькості до *чуда, чудеса*) [Там само, 484-485].

На думку В.В. Колесова, *свій* – це той, хто близький тобі, є начебто другим «я», завжди одна конкретна особа. *Свій* завжди зазначається без будь-якої оцінки і без уточнення, оскільки вже досить того, що він твій друг, постійно з тобою, твій родич і тому пов'язаний своєю долею з тобою назавжди. *Чужий* протиставляється особистості та особі. *Чуже*, за значенням давнього слова, – «маса, натовп, нелюди, деяке чудовище, чудо». Чужак завжди має оцінне значення. Власне, з подібних оцінних ознак пізніше і «знімається» уявлення про *чужого*: це, за словами В.В.Колесова, «диво «чудное», *чудо-юдо* поначалу, а потім и *страшное* (ібо приходив с чужой стороны), а позже еще и *кромешное*, ібо таїться в «*укроме*» и «*окромь*» нас, даже «*опричь*» нас, т.е. вне внешнего мира – *кромешная сила, опричное зло* («опричники»), которых остерегаются как чужого, странного, кромешного – чуждого. Но как ни расширяется мир в глазах человека, в этом мире всегда остается нечто – чужое, неясное, что в сознании и отмечают темной краской, что в белом свете «своих» бросаются в глаза только черные тени «чужих» [5, 68].

В.Г. Зусман стверджує, що *чужий* є тим, що належить іншому народові, який не має особистості, власного обличчя, окремоті; тим, що не виділяється і позбавлене сутності [6, 242].

Отже, з етимологічної точки зору, «свій» та «чужий» насамперед протиставлені як «свій народ» і «чужий народ», де «свій народ» - особистий, особливий, значущий, а «чужий» - ворог, позбавлений сутності, незрозумілий, який відрізняється від «своїх».

Досліджуючи проблеми міжкультурної комунікації, науковці зазначають, що слово «чужий» у всіх варіантах вживання сприймається насамперед на буденному рівні, тобто шляхом виокремлення основних його ознак та властивостей. При такому підході слово *чужий* має декілька значень, а саме:

- «нетутешній, іноземний, такий, що знаходиться за межами рідної культури»;
- «дивний, незвичайний, що контрастує зі звичайним і звичним оточенням»;
- «незнакомий, невідомий і недоступний для пізнання»;
- «надприродний, всемогучий, перед яким людина безсила»;
- «зловісний, такий, що несе загрозу для життя» [7, 47 .]

Ці визначення свідчать про сприйняття чужого насамперед як незвичного та ворожого. Хоча тлумачні словники не зазначають негативних конотацій цієї лексеми. Так, за словником В. Даля, *чужий* - «не свій, сторонній, соьь другаго; || незнамый, незнакомый; || не родня, не нашей семьи, не изъ нашего дома; || не нашей земли, иноземный. || Чему чуждаются или дивятся, странный, непонятный, удивительный» [8, 613]. Згідно з Тлумачним словником української мови, *чужий* – «1. Належний комусь іншому, не власний, не свій. 2. Не пов'язаний з ким-небудь родинними зв'язками; нерідний. 3. Який не перебував в близьких взаєминах з ким-небудь, не пов'язаний спільністю умов життя, праці; сторонній. 4. Який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь. 5. Який має інші погляди, прагнення, інтереси т. ін., ніж хто-небудь» [9, 781].

Безумовно, в кожній епосі, культурі опозиція «свій – чужий» може мати власні семантичні ознаки, обсяг її понять може розширюватися і звужуватися, значення переплітатися і навіть наближатися один до одного, сам концепт може втрачати різку контрастність, нейтралізуватися. Адже опозиція «свій – чужий», як слушно зазначає В.Г. Зусман, містить момент самозаперечення [6, 242]. Про це зокрема свідчать навіть деякі значення самих слів «свій» та «чужий». Так, нім. «eigen» («свій») подібно до етимології російського та українського «свій» також означає «самостійний, вільний» (дет. див.: [10, 92]). Але семантична периферія нім. «eigen» відкриває несподівану смислову межу. Згідно з словником братів Грімм, одинадцять значення слова «свій» («щось особливе», «своєрідно створене», «незвичайне» і навіть «дещо дивне») [Там само, 95] приблизно співпадає з шостим значенням слова «чужий» («дивний», «нечуваний», «новий») [Там само, 125-127]. Таким чином, можна зробити висновок про перемезування смислових полів ключових слів концепту «свій – чужий» у семантичній зоні «дивина, чудо». А це, у свою чергу, дозволяє стверджувати про те, що концепт «свого – чужого» і «чужого – свого» може створювати синонімічні та антонімічні ряди на основі закладеного в ньому потенціалу подібності [6, 243].

Отже, «свій» та «чужий», хоча етимологічно й протиставлені між собою, можуть вступати у діалог, доповнюючи і пізнаючи один одного, розкриваючи сторони свого буття. Межа, яка існує між «своїм» та «чужим», за словами Ю. Лотмана, «з одного боку розділяє, а з іншого – з'єднує» [11, 262]. Вона начебто та «фільтруюча мембрана»², яка може трансформувати «чуже» в «своє» та «своє» - в «чуже», чому сприяють й семантичні поля цих слів.

Зроблений огляд лінгвокультурологічних розвідок концепту «свій – чужий» дозволить екстраполювати ці підходи на журналістський текст, дослідження якого

² Метафора Ю.М. Лотмана (див.: [11, 262]).

сприятиме визначенню шляхів адекватної репрезентації та інтерпретації «чужого» у текстовому просторі ЗМІ.

SUMMARY

In the article the analysis of etymologic researches of the concept is presented «it is stranger», that allows to define his volume and maintenance.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824с.
2. Словарь славянской мифологии // <http://www.pagan.ru/svoichuzhoj8.php>
3. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1995.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1987. – Т. 3.
5. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л.: Изд-во Ленингр. универ., 1986. – 311с.
6. Зусман В.Г. Свое и чужое как концепт культурологии // Межкультурная коммуникация. – Нижний Новгород, 2001.- С. 242-243.
7. Гричевская Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.И. Основы межкультурной коммуникации. – М.: Юнити, 2002.
8. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.4. – М.: Рус. яз., 1989.
9. Новый тлумачний словник української мови. – Т. 3. – К.: Вид-во «Аконіт», 2004.
10. Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm: Bd. 2. - Nachdruck d. Erstausg. - München, 1984.
11. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров // Лотман Ю.М. Семiosфера. – СПб: Искусство СПб, 2000.

Надійшла до редакції 9 жовтня 2007 р.